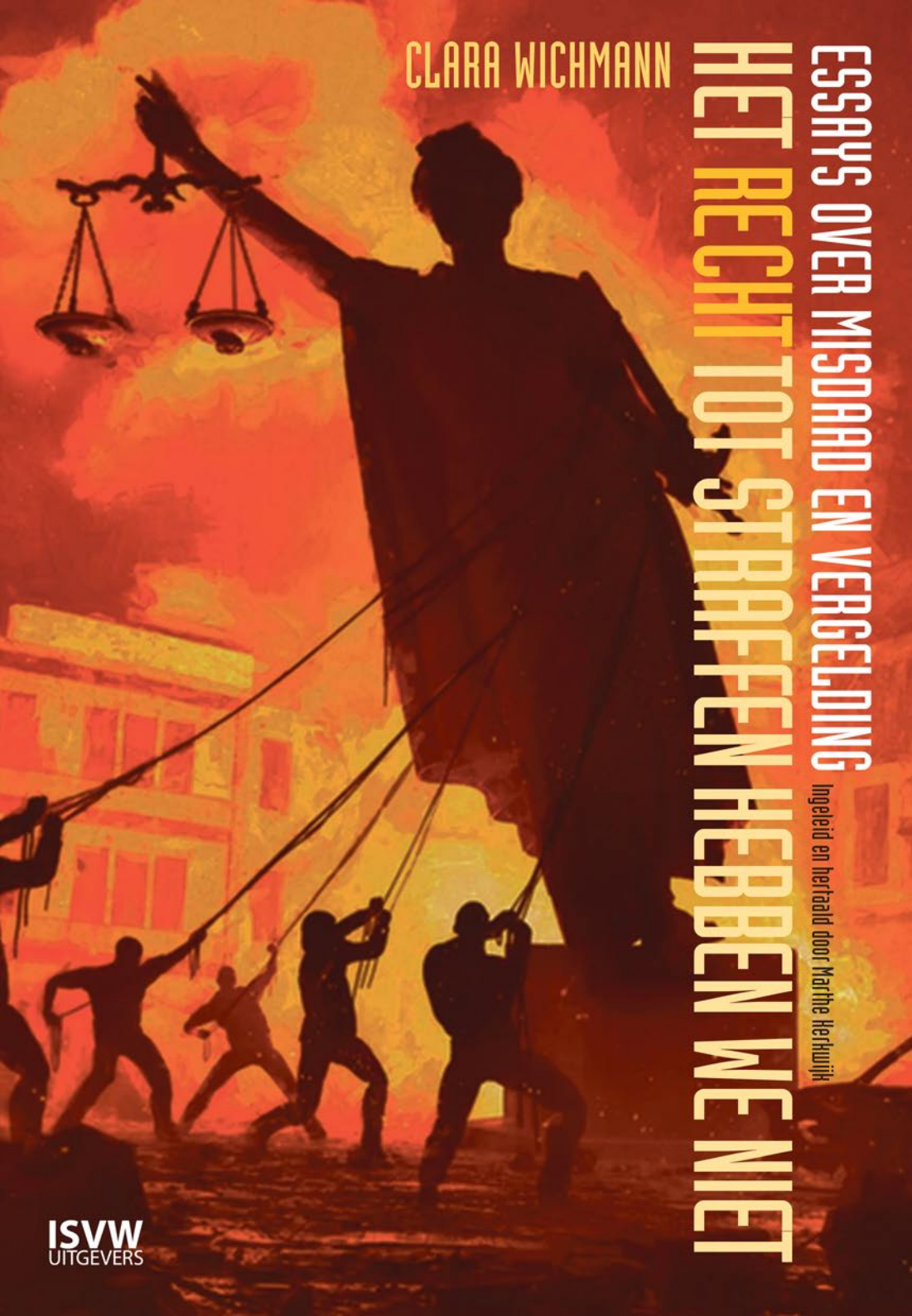

CLARA WICHMANN

ESSAYS OVER MISDAADE EN VERGELDING

Ingeleid en vertaald door Marthe Herthuis

HET RECHT TOT STRAFFEN HEBBEN WE NIET

ISVW
UITGEVERS

Clara Wichmann

Ingeleid en hertaald door Marthe Kerkwijk

**HET RECHT TOT STRAFFEN
HEBBEN WE NIET**
Essays over misdaad en vergelding

ISVW UITGEVERS

Inhoud

I	Inleiding en verantwoording	7
II	Oprichtingsmanifest van het Comité van actie tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdadaad en Straf (C.M.S.)	21
III	Misdadaad, straf en maatschappij	
	Inleiding	27
	1. De historische ontwikkeling van misdadaad en straf	27
	2. Misdadaad en straf vandaag	38
	3. Wat dan wel?	44
IV	Het recht tot straffen	
	1. Definities van misdadaad en straf	47
	2. Strafrechtstheorieën: vergelding	66
	3. De Nieuwe Richting in het strafrecht: doeltheorieën	74
	4. Misdadaad en maatschappij	90
	5. Filosofen tegen de straf	97
	6. Besluit	106
	Bijlage	109
V	De ‘rechtsorde’ en haar handhaving	111
VI	De herleving van het afschrikkingsbeginsel	117
VII	Strafrecht en cultuur	123
VIII	De rechtspositie van huisdieren	129
	Noten	135
	Literatuur	155

Inleiding en verantwoording

Nederlandse rechters zijn de afgelopen twintig jaar strenger gaan straffen. De stijging is behoorlijk: tussen 1998 en 2018 hebben rechters gemiddeld, rekening houdend met de verschillende soorten misdrijven, een 11% zwaardere strafmaat toegewezen.¹

Die stijging komt vooral ten deel aan geweldsmisdrijven en seksuele misdrijven. De levenslange gevangenisstraffen die rechters in Nederland uitdelen illustreren die ontwikkeling: tussen 1945 en 1980 werd veertien keer een levenslange gevangenisstraf uitgesproken; na 1980 maar liefst 45 keer. In Nederland is, in tegenstelling tot de ons omringende landen, levenslang echt levenslang. De levenslanggestrafte kan weliswaar om gratie vragen bij de koning, maar hoewel die gratie tot 1970 in 83% van de gevallen werd verleend, is dat na 1970 nog maar acht keer in totaal gebeurd. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens heeft Nederland hierover herhaaldelijk op de vingers getikt, omdat het een levenslange gevangenisstraf zonder uitzicht op vrijlating onmenselijk acht. Om die reden krijgen sinds 2016 levenslang gestrafte na 25 jaar een herbeoordeling, maar sinds die tijd is slechts twee keer gratie verleend. In deze cijfers is tbs niet meegenomen, die weliswaar formeel niet geldt als straf – tbs is een ‘maatregel’, een vorm van ‘forensische zorg’ – maar toch in veel gevallen levenslange vrijheidsberoving betekent.

Het strafklimaat in Nederland kun je dan ook gerust streng noemen. De roep om vergelding vanuit de maatschappij wordt er desondanks niet minder om. Als de maatschappelijke druk om strenger te straffen niet afneemt als rechters daadwerkelijk strenger zijn gaan straffen, dan kun je je afvragen: wanneer is het dan genoeg? Bij welke strafmaat zal de maatschappij tevreden zijn?

De meeste mensen zijn het erover eens dat straf op zich een rechtvaardige reactie op misdaad is, al lopen de onderbouwingen daarvoor uiteen. Zolang misdaad niet is uitgeroeid, hoort straf er nu eenmaal bij. De discussie gaat over hoeveel straf, welke straf en welk doel of moreel principe de straf rechtvaardigt, maar vrijwel nooit over het idee van straf als zodanig. Waarom straffen we überhaupt?

De verharding van het Nederlandse strafklimaat is een zorgelijke ontwikkeling, die vraagt om bezinning op precies die vraag. Rechtsfilosofen doen dat al eeuwen. Zij beantwoorden de vraag ‘Waarom straffen we?’ met een rechtvaardiging van het recht op straffen dat bij de rechterlijke macht van de staat berust. Er zijn allerlei verschillende rechtvaardigingen te vinden in de geschiedenis van de rechtsfilosofie, maar slechts enkele filosofen betogen dat straf hoe dan ook onrechtvaardig is, anders gezegd, dat er geen recht op straffen – strafrecht – bestaat. Het idee dat een rechtvaardige samenleving niet met straf op misdaad reageert lijkt zo ver af te staan van onze diepst gewortelde intuïtie, dat deze mogelijkheid nauwelijks als serieuze optie aan ons voorstellingsvermogen verschijnt. Immers, als we niet straffen, laten we misdaad dan maar gewoon gebeuren? Wat is dan nog gerechtigheid?

Juist iets dat zo breed onderschreven wordt als het idee van straf vraagt om een filosoof die dat eens ter discussie durft te stellen. Filosofie is er om onze minst bevraagde ideeën te bevragen en te morrelen aan schijnbare zekerheden. Gelukkig vinden we in onze eigen historie zo’n filosoof. Jurist en rechtsfilosoof Clara Wichmann leefde van 1885 tot 1922 en pleitte in verschillende essays en publicaties voor de afschaffing van straf. Elke vorm van straf is volgens haar onrechtvaardig. Een radicaal standpunt, in haar tijd net zozeer als in de onze, maar zeker het serieus nemen waard.

Straffen is doelbewust leed toebrengen. Dat behoeft een heel goede rechtvaardiging, anders is het wreed en immoreel. Als Wichmann een punt heeft, is het heel verschrikkelijk wanneer we ons strafklimaat – en daarmee onze maatschappij – laten verharden. Als de maatschappij steeds strengere straffen eist van de rechterlijke macht, is het noodzakelijk om de vraag te stellen ‘Is straf rechtvaardig?’. Wichmann zegt ‘nee’. Wie toch wil straffen, moet haar argument kunnen weerleggen. Maar zo heel eenvoudig is dat nog niet, zo tonen Wichmanns verzamelde essays over straf en vergeving. Volgens haar is een misdaad niet in de eerste

plaats een falen van een individu – de misdadiger – maar een maatschappelijk falen, het resultaat van een maatschappij die sommige van haar leden verwaarloost. Om dergelijk falen recht te zetten doet de maatschappij er beter aan haar pijlen te richten op het moreel herstel van de misdadiger en de maatschappelijke oorzaken van de misdaad aan te pakken. Makkelijk is dat niet, geeft ze toe, maar volgens haar is het de enige rechtvaardige manier, en straf heeft daarin geen plaats.

Hoewel Wichmann een eeuw geleden schreef en er sinds die tijd allerlei maatschappelijke, juridische en filosofische ontwikkelingen hebben plaatsgevonden die ons rechtsbewustzijn hebben beïnvloed, heeft haar argument niets aan zeggingskracht ingeboet. Hoog tijd om deze ietwat vergeten maar uiterst originele filosoof weer voor het voetlicht te brengen.

Morele moed

Van 4 tot 9 augustus 1919 organiseert de Internationale School voor Wijsbegeerte de cursus ‘Het recht tot straffen’. Je kunt je dat als volgt voorstellen: een groep maatschappelijk betrokken dames en heren komt naar een bosrijk landgoed in Leusden, waar ze, als we de archiefphoto’s mogen geloven, het grootste deel van de tijd in het gras zitten en kopjes thee drinken onder een boom. De zon schijnt, het ruikt naar dennen en bloeiende heide. Van half elf tot half twaalf ’s ochtends verzamelen de cursisten zich voor de colleges van mr. dr. Clara Wichmann.

Wichmann is op dat moment 32 jaar en een bekende intellectueel. Naast haar werk als directeur criminologische statistiek bij het Centraal Bureau voor de Statistiek strijdt ze al jaren voor het vrouwenkiesrecht – dat in datzelfde jaar van kracht gaat – en voor de politieke, maatschappelijke en geestelijke emancipatie van vrouwen, arbeiders, dieren, misdadigers en anderen die buiten de wetten en normen van de toenmalige maatschappij vallen. Ze publiceert sinds 1910 ronkende essays en columns in verschillende tijdschriften.

In 1915 publiceert Wichmann ineens veel minder. Midden in de Eerste Wereldoorlog, waarin aan de Duitse kant van haar familie slachtoffers vallen, verliest ze het zicht op de betekenis van haar werk. De oorlog maakt van haar een onvermoeibare vredesactivist, waardoor ze aansluiting vindt bij christensocialist Bart de Ligt en communist Hen-

riëtte Roland Holst. Deze en andere pacifisten treffen elkaar op de in 1916 opgerichte ISVW, waar men hoopt de wereldvrede te bevorderen door filosofiecurssussen voor een breed publiek te organiseren. Door de kalme en optimistische sfeer in het Leusder bos hervindt Wichmann haar motivatie om te schrijven. Ze noemt de ISVW ‘een oase te midden van een dorre wereld’. Vanaf de eerste zomercursussen tot haar dood zet Wichmann zich in als programmamaker en cursusleider.

De standpunten van Wichmann zijn radicaal. De maatschappelijke problemen die ze aanwijst zijn volgens haar logische consequenties van de kapitalistische samenleving. Willen we die problemen oplossen, dan vereist dat een omwenteling van dat systeem. Ze is hoopvol ten aanzien van een socialistische toekomst, want de geschiedenis toont wel meer grote veranderingen, die volgens Wichmann vaak leiden tot verbetering. Waarom zouden we dan geen grote morele ambities hebben? De vaststelling dat een geweldloze samenleving niet realistisch is, is volgens Wichmann geen reden om er niet toch naar te streven. In haar dagboek schrijft ze op 27 mei 1901 – ze is dan zestien: ‘Nee, ik denk niet dat de mensheid ooit perfect zal worden, en dat is maar goed ook; want het mooiste is het eeuwige streven naar verbetering; zonder doel kan mens noch mensheid leven.’

Wichmann is geen naïeve revolutionair. Ze waarschuwt voor de valkuilen van vooruitgangsgeloof, want wanneer we de wreedheid van een praktijk doorzien, wil dat nog niet zeggen dat het daarmee is uitgeroeid. Het volstaat niet om het westerse heden als superieur te verklaren ten opzichte van al wat eraan voorafging, en met die gedachte achterover te leunen. Morele vooruitgang vereist dat we scherp blijven en ons best blijven doen om onszelf en de specifieke kwaden van onze tijd te overstijgen.

Wichmann spreekt het morele gevoel van haar lezers aan. Wat dat precies is, is een interessante kwestie. Wichmann doelt niet op aangeboren gevoelens, want ze verwerpt de benadering van Jean-Jacques Rousseau, die zulke gevoelens beschouwde als edeler en moreler dan beschaafde of aangeleerde. Ook doelt ze niet op aangeleerde normen, of rationeel beredeneerde morele principes. Toch lijkt ze ervan overtuigd dat iedereen die niet te veel onder druk staat, en eerlijk, integer en welwillend is, beschikt over moreel gevoel en kan erkennen dat een misdadiger in de eerste plaats een mens is en dat een dier gevoel heeft, hoe

kwaad je ook kunt zijn op de misdadiger of hoezeer het doden van het dier ook in je belang is. De betogen van Wichmann zijn vooral te lezen als een oproep om morele moed te tonen en te handelen naar wat je als juist erkent.

Strookjes papier

In zijn inleiding bij de postuum uitgegeven collectie *Mens en Maatschappij* vertelt Wichmanns echtgenoot Jo Meijer, die na haar dood haar vele aantekeningen, essays en artikelen bewerkt voor publicatie, hoe Wichmann te werk ging. Voor haar eerste cursussen was ze gewend om haar hoorcolleges volledig uit te schrijven, maar naarmate ze beter thuis raakt in het onderwerp en in het lesgeven, worden haar aantekeningen steeds korter, soms niet meer dan ‘op kleine strookjes papier’ gekrabbelde sleutelwoorden.

De materie voor de cursus ‘Het recht tot straffen’ kan Wichmann in 1919 zo’n beetje dromen. Ze is in 1912 gepromoveerd op een proefschrift over de geschiedenis van het strafbegrip. Dat proefschrift is nog een tamelijk theoretische dissertatie; in de daaropvolgende jaren wordt haar houding ten aanzien van het strafrecht steeds activistischer. Ze raakt steeds sterker overtuigd van haar stelling dat straf niet meer is dan onnodig leed, met als enige rechtvaardiging de macht en wraakgevoelens van de heersende klasse in de maatschappij. Ze publiceert hierover verschillende essays en staat op het punt om het Comité van actie tegen de bestaande opvattingen omtrent misdaad en straf (C.M.S.) op te richten. Ze beheerst, kortom, haar stof tot in de puntjes.

Volgens Meijer werkt Wichmann doorgaans haar aantekeningen na afloop van een cursus alsnog uit tot een leesbaar geheel, maar in dit geval heeft ze dat niet zo zorgvuldig gedaan als anders. Ongetwijfeld komt dat omdat ze haar aantekeningen al gebruikt voor haar openingslezing op het eerste congres van het C.M.S. Die lezing heeft ze wel helemaal uitgeschreven, en wordt tijdens het congres verspreid in de vorm van een klein boekje met de titel *Misdaad, Straf en Maatschappij*. Het zal een van haar beroemdste voordrachten worden.

Als Wichmann in 1922 op 36-jarige leeftijd overlijdt in het kraambed van hun dochter Hetty, heeft Meijer dus tot zijn beschikking: haar proefschrift, haar lezing *Misdaad, Straf en Maatschappij*, het oprich-

tingsmanifest van het C.M.S., haar collegeaantekeningen en een aantal korte essays. Omdat de cursus ‘Het recht tot straffen’ de best doordachte versie van Wichmanns strafrechtsfilosofie moet zijn geweest, is Meijer erop gebrand deze cursus zo goed mogelijk te reconstrueren. Immers, de cursus beslaat zes colleges van een uur, wat ruimte biedt voor meer lesstof dan haar publicaties over strafrecht van 1919 en 1920. Ook tonen de aantekeningen aan dat ze tijdens deze cursus uitvoerig heeft geput uit haar proefschrift. De cursus verbindt dus haar theoretische werk uit 1912 met haar latere activisme. Gelukkig komen enkele cursisten die de cursus hebben bijgewoond Meijer te hulp. Het was nog gebruikelijk om uitgebreide notities te maken van wat je docent vertelde. Als het even kon, deed je je best om er een woordelijk verslag van te schrijven. In 1919 waren er cursisten die, tenminste voor delen van de cursus, min of meer verbatim de woorden hadden genoteerd zoals ze uit Wichmanns mond kwamen. Met behulp van deze notities kan Meijer de gaten in Wichmanns eigen aantekeningen enigszins dichten, op een manier die recht doet aan haar bedoelingen.

Naar eigen zeggen is het hem gelukt om ook de stijl van Wichmann te handhaven. Hierover kun je twisten. Ondanks Meijers bewonderenswaardige werk is in *Het recht tot straffen* goed merkbaar dat het om aantekeningen gaat. De columns en essays die Wichmann schrijft voor een publiek hebben heel andere retorische kwaliteiten dan haar aantekeningen. Ze komt over als een gepassioneerd verteller, die met haar vurige pleidooi voor een controversieel standpunt haar publiek uitdaagt zelf ook een standpunt in te nemen. In haar opiniestukken doet ze vaak een dringend appèl op het morele kompas van haar lezers en toehoorders. Ze is er zonder omhaal op uit om ons te overtuigen. *Het recht tot straffen* is bedeesder van toon. Hier is ze meer onderwijzend dan overtuigend. Ook zijn sommige alinea’s als los zand, met halve zinnen en losse citaten. Je kunt je voorstellen dat Wichmann op die plekken enkel een geheugensteuntje nodig heeft omdat ze mondeling kan uitweiden – en dat doet met vuur.

Een tegengeluid tegen de roep om vergelding

Honderd jaar na Wichmanns dood is het de hoogste tijd om het stof van haar strafrechtsfilosofie te vegen. Rechters staan in de laatste de-

Dat een misdadiger straf verdient, vinden we vanzelfsprekend. Het strafrecht is volledig gebaseerd op deze aanname. En de wil om te straffen is diep in onze maatschappij verankerd.

Rechtsfilosoof Clara Wichmann (1885-1922) zet een streep door dit argument. Als we werkelijk begaan zijn met het verminderen van misdaad, dan moeten we kijken naar de oorzaak van de misdaad. Dan blijkt dat elke rechtsstaat haar eigen misdaad voortbrengt. Wichmann ontmaskert het vermeende recht tot straffen als diepgeworteld wraakinstinct. Maar is dat instinct te rechtvaardigen?

Honderd jaar na Wichmanns dood, in een samenleving die steeds harder roept om hardere straffen, is haar betoog nog onverminderd actueel. Marthe Kerkwijk zorgt voor de inleiding en hertaling van Clara Wichmanns vlammeende woorden.

